

Галина КОВАЛЬЧУК

докторка історичних наук, професорка,
директорка Інституту книгознавства,
Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського
(Київ, Україна), kovalchuk_galina@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8843-9584>

Дослідження стародруків та рідкісних видань: з історії атрибуції книжкових пам'яток

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.148>

УДК: 027.54(477-25)НБУВ:001.89]:[94:002.2:025.171]«17/19»

Анотація. Мета публікації – привернути увагу до проблеми артефактної цінності книжкової спадщини, представити деякі відомості з праць істориків книги минулого про книжкові раритети, важливі не лише для поодиноких бібліофілів, а насамперед для історії книжкової культури, для книгознавства як спеціальної історичної дисципліни. Для виявлення та аналізу такої інформації застосовано методи евристики, джерелознавчого пошуку, відбору, аналізу і синтезу інформації, а головне – атрибуції: встановлення автора, назви, часу і місця виходу книги, визначення її цінності та рідкісності. **Наукова новизна:** представлено інформацію про деякі стародруки, відомі лише за бібліографією, а також про неординарні видання чи окремі примірники рідкісних видань XVII–XX ст., які відрізняються від основного накладу видання. Інформація зібрана автором статті за документами з архівних фондів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського та деякими публікаціями, а також за власними емпіричними спостереженнями книжкових пам'яток. **Основні результати.** Окрім введення в науковий обіг маловідомої чи призабутої інформації з праць істориків книги минулого про незвичайні видання чи примірники, аналізуються також терміни «унікум», «рідкісна книга», «варіанти видань», «видавничі підробки», «фальсифікати», «псевдовидання» та ін. Для достовірної атрибуції давніх видань наголошено на необхідності дослідження паперу книги, її художнього оформлення та якості поліграфічного виконання, унікальності примірника завдяки іншій присвяті, автографу видатної особи, цінних для історії коментарів, залишених власником книги на її берегах. Доводиться, що дослідження книжкових пам'яток, першим етапом якого є атрибуція книг, їх дбайливе збереження, ретельний науковий опис, популяризація в різний спосіб складають основи книжкового пам'ятокознавства – наукового напрямку й одночасно сфери практичної діяльності з рідкісними, цінними книжками, що є пам'ятками історії та культури.

Ключові слова: атрибуція, книжкові пам'ятки, історія книги, Інститут книгознавства НБУВ, видання, відомі лише за бібліографією, заборонені й нелегальні видання, рідкісні та цінні видання, видання-фальсифікати.

Сьогодні проблема правильної атрибуції стародруків та рідкісних видань пізнішого часу, що зберігаються у державних фондах, набуває додаткової актуальності з огляду на кілька чинників, у тому числі міжнародних. У першу чергу назвемо програму ЮНЕСКО 1992 р. «Пам'ять світу» (Memory of the World Programme), що спрямована на акумулювання інформації про документовану колективну пам'ять людства, основу якої становлять книги, архівні текстові документи, фотографії, відео- та аудіодокументи тощо. Програма передбачає створення Міжнародного реєстру документальних пам'яток світового значення (Memory of the World Register) та заохочує держави чи регіони створювати національні або регіональні реєстри. Останнім часом у рамках

програми «Пам'ять світу» ЮНЕСКО ставить питання і про збереження цифрової культурної спадщини.

Аналогічні, хоча й по-іншому організовані завдання вирішують Світова цифрова бібліотека (World Digital Library), створена за підтримки ЮНЕСКО та Бібліотеки Конгресу США, «Європеана» (Europeana) – європейська електронна бібліотека, загальноєвропейський портал для доступу до культурного надбання у цифровому вигляді з фондів бібліотек, архівів і музеїв Європи, та інші проекти, що фіксують пам'ятки історії й культури, у тому числі книги.

Безперечно, Україна не стоїть осторонь, бере участь у названих та інших проектах. Вагомим і поки що невиконаним завданням залишається створення Державного реєстру національного культурного надбання й, зокрема, складової його частини – Державного реєстру книжкових пам'яток України. У цьому зв'язку надзвичайно важливе правильне визначення вихідних відомостей книги, уніфікація описів стародруків та рідкісних видань пізнішого часу (XIX–XX ст.), адже на давніх книжках часто відсутні титульні аркуші з вихідними відомостями, або вони є неповними чи, навпаки, занадто детальні, і сучасному бібліотекареві важко віднайти основні вихідні дані у книзі, опублікованій давньою мертвою мовою, наприклад латиною, старослов'янською, або ж німецькою готикою.

Виходячи зі вказаного, предметом цієї статті обрано важливий аспект дослідження та опису стародруків, інших книжкових пам'яток, а саме – їх атрибуція, тобто встановлення автора, назви, місця, року, обсягу видання, його формату, рідкісності й цінності книги. Безумовно, сьогодні існують зведені каталоги давніх видань (у тому числі вітчизняних¹), хоча за останні 40 років у бібліотечних фондах виявлені не зазначені в них, переважно походженням із Правобережної України. Каталоги «Україномовна книга» фіксують видання, починаючи з «Енеїди» І.П.Котляревського 1798 р., лише за мовною ознакою, тобто повного репертуару українських друків до початку поточної реєстрації видань (1922 р.) немає. Відзначаються також суттєві прогалини в державній реєстрації видань як у радянській, так і сучасній поточній бібліографії з огляду на недотримання друкарнями або видавництвами законодавчої норми про обов'язковий примірник, не кажучи вже про цензуру, яка знищувала значні масиви літератури. Що вже говорити про видання української діаспори, розсіяної по світу – повного реєстру їх теж не існує. Але вірно ідентифікувати примірник давнього видання з конкретною позицією бібліографічного джерела, навіть якщо певні відомості збігаються, не завжди буває легко: існують різні видання з однаковою назвою, варіанти видань, підробки тощо.

Із 2019 р. Інститут книгознавства Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського працює в рамках відомчої наукової теми «Атрибуція та експертиза книжкових та інших видів бібліотечних пам'яток: основи теорії та практики», що дозволило глибше вивчити названу проблему. Опубліковано десятки статей², три наукових

¹ *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. – Кн.1. – Л., 1981. – 136 с.; Кн.2. – Л., 1984. – Ч.1. – 131 с.; Ч.2. – 128 с.

² Див., напр.: *Ковальчук Г.І.* З досвіду атрибуції книжкових пам'яток у Національній бібліотеці України ім. В.І.Вернадського // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Вип.60. – К., 2020. – С.9–30; *Рудакова Ю.К.* Встановлення вихідних відомостей видання за художнім оформленням як один із шляхів атрибуції (на прикладі палеотипа) // Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху: Мат. Міжнар. наук. конф. (Київ, 8–10 жовт. 2019 р.). – Т.1. – К., 2019. – С.209–213; *Йі ж.* Нетипові особливості примірника львівського видання «Chwała krzyża» 1758 р. з фонду Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Вип.51. – К., 2019. – С.147–156; *Ціборовська-Римарович І.О.* Невідоме у бібліографії видання «Науки парохіальніи» Юліана Добриловського (бл. 1760–1825) друкарні Луцького домініканського монастиря // Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху... – Т.1. – С.242–248; *Йі ж.* Контрафактні політичні видання друкарні Луцького домініканського монастиря (1787–1836): друкарське виконання, атрибуція, суспільна потреба // Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти: доповіді і повідомлення Міжнар. наук. конф., Львів, 24–25 жовт. 2019 р. – Л., 2019. – С.33–35.

каталоги, при підготовці яких атрибуція видань була вагомим елементом³; до електронних каталогів уведено тисячі описів книжкових та інших видів рідкісних і цінних видань; готується колективна монографія, присвячена атрибуції книжкових пам'яток, та ще два наукових каталоги.

При цьому метою нашої статті є не сама методика визначення пам'яток, а пошук, збирання поодиноких відомостей про видання, відомі лише за бібліографією; про певні стародруки, а також пізніші видання (що з огляду на цензуру чи з інших причин не мають усіх вихідних даних, або вони свідомо спотворені, сфальсифіковані) у призбуті чи невідомих (неопублікованих) працях попередників. На наше переконання, така інформація є необхідною для правильної атрибуції схожих видань, акцентування на додатковій цінності певних видань, уникнення витрат часу на відкриття того, що давно відкрито, але в силу якихось причин не відоме чи призбуте.

Історія книги як науковий напрям у книгознавстві формувалася в ХІХ ст. В українських реаліях того часу це були окремі наукові спостереження, розвідки, «розсипані» по різних періодичних виданнях, найбільше наприкінці позаминулого століття. Історико-книгознавчі дослідження активізуються на початку ХХ ст., і особливо плідно розвивалися в 1920-х рр., з утворенням у Києві 1922 р. Українського наукового інституту книгознавства (УНІК), де працювала секція й комісія історії книги на чолі з С.І.Масловим. Тут лише впродовж 1924–1925 рр. було підготовлено й опубліковано перші спеціальні узагальнюючі праці С.Маслова («Друкарство на Україні в ХVІ–ХVІІІ ст.», «Каталог ювілейної виставки українського друкарства», «Українська друкована книга ХVІ–ХVІІІ вв.», «Комітет для опису видань, що вийшли на території України в ХVІ–ХVІІІ вв.», «Етюди з історії стародруків»), П.Попова («Початки друкарства у слов'ян», із додатком «Слов'янські інкунабули київських бібліотек»; «Друкарство, його початок і поширення в Європі (ХV–ХVІ вв.)»), В.Барвінка («Загальний огляд стародруків київських бібліотек»), Д.Щербаківського («Золотарська оправа книжки в ХVІ–ХІХ ст. на Україні»), О.Маслової («Рукописна книга»), Д.Балики («Бібліотека в минулому»), Є.Рихліка («Друкарська техніка»), П.Руліна («“Ucrainica” по давніх російських часописах»), С.Борового («Нариси з історії єврейської книги на Україні»), В.Романовського («Друкар Іван Федорович, життя його та діяльність»), П.Клименка («Графіка шрифту в Острозькій Біблії»). Водночас 1925 р. у Львові накладом Наукового товариства імені Шевченка видано 1-й том «Історії українського друкарства» І.Огієнка.

Попри такий значний доробок стверджувати, що історія вітчизняної книги була відтворена повно, без лакун, неможливо. Наприклад, лише у другій половині ХХ ст. у зарубіжних книгосховищах були виявлені львівський та острозькі букварі, надруковані Іваном Федоровим (Федоровичем). «Білі плями» в історії книговидання залишаються й досі. Час від часу у великих бібліотеках, де зберігаються значні масиви стародруків, виявляють ті, що не зареєстровані у зведеній бібліографії Я.П.Запaska та Я.Д.Ісаєвича. Зокрема з десятків таких видань, які раніше були неатрибутовані чи неправильно атрибутовані, знайдено в Національній бібліотеці України ім. В.І.Вернадського. Водночас у малотиражних публікаціях, розпорошених по журналах, а особливо в неопублікованих документах книгознавців минулого можуть міститися згадки про певні давні видання, їх підробки, передруки, варіанти тощо. Це призбута інформація, яку потрібно вводити у сучасний науковий обіг, що, власне, і становить предмет цієї статті.

³ Музична Шевченкіана у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – К., 2019. – 1003 с.; *Ціборовська-Римарович І.О.* Друкарня Бердичівського монастиря босих кармелітів: історія та видавничая діяльність: 1758–1844. – К., 2019. – 680 с.; *Ії ж.* Видання друкарні Луцького домініканського монастиря (1787–1836) у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського: Книгознавче дослідження. Попримірниковий опис. – К., 2020. – 130 с.

Розпочати доцільно зі спірних питань про початок діяльності Києво-Печерської друкарні, першодруком котрої вважається «Часослов», передмова до якого підписана груднем 1616 р. Отже саме видання було завершено або в тому, або ж на початку наступного року. Проте існують відомості⁴ про більш ранні видання цієї друкарні – «Акафістник» («Акафісти с канонами») 1606 р., «Мінея загальна» 1608 р., «Псалтир» 1609 р., «Мінея святкова» 1610 р., «Тріодь пісна» 1615 р., примірники яких сьогодні відсутні в державних сховищах. Своєрідна дискусія щодо початків книговидавництва в Києві відбувалася ще в ХІХ – на початку ХХ ст., про це писали П.М.Строев, П.А.Троцький, П.А.Гільдебрант, С.Т.Голубев і, особливо, Ф.І.Титов. Давні списки лаврських видань та інші свідчення на користь гіпотези щодо київського друкарства на початку ХVІІ ст. у 1920-х рр. розглядали, але достатньо обережно сприймали В.І.Барвінок, С.І.Маслов, у другій половині 1940-х рр. – І.П.Крип'якевич, згодом це ґрунтовно розглянув Я.Д.Ісаєвич, проаналізувала С.Р.Кагамлик. Більше того, 1990 р. було опубліковано статтю В.О.Харламова⁵ про виявлений ним у Центральному державному історичному архіві документ 1781 р. про те, що нібито в 1531 р. князь К.І.Острозький подарував Києво-Печерській лаврі обладнання друкарні та просив дозволу в короля польського на будівництво тут друкарні⁶, що підтверджує інформацію з публікації Самуїла (Миславського) «Короткий історичний опис Києво-Печерської лаври» 1795 р. Якщо остання гіпотеза видається сумнівною, оскільки київські видання першої половини ХVІ ст. ніде жодного разу не зафіксовані, то видання Києво-Печерської друкарні 1608–1615 рр., як переконливо свідчив у своїй відомій монографії Ф.І.Титов, зареєстровані, зокрема, у 1744 р. у церквах трьох різних сіл, що належали лаврі⁷ (звертаємо увагу на дату, з якої починає історичний нарис друкарні авторитетний учений – 1606 р.). А це означає, що не виключена можливість віднайдення примірників цих видань якщо не у сучасних державних бібліотеках України (що теж може бути реальним завдяки грамотній атрибуції або переатрибуції), то у церквах, монастирях, приватних зібраннях, зарубіжних бібліотеках, де українські чи загалом кириличні стародруки сприймалися як екзотика й тому могли зберегтися. Тож важливо, аби бібліотекарі та науковці знали про ймовірність таких видань і ретельно досліджували примірники.

Узагалі, існує чимало описів українських стародруків, відомі лише за бібліографічними джерелами чи згадками в архівних документах. Ці видання перебувають у статусі таких, що розшуковуються. Наприклад, у каталозі-репертуарі вітчизняних стародруків Я.П.Запaska та Я.Д.Ісаєвича зафіксовано 42 таких видання ХVІІ ст., причому лише кириличним шрифтом, а в методичних рекомендаціях О.О.Гусевої з ідентифікації примірників українських видань кириличного шрифту⁸ – 168 за цей же період. Близько 20% із них, скоріш за все, бібліографічні помилки, проте решта – імовірні видання, примірники яких поки що не виявлені, але були видані й теоретично можуть бути знайдені.

Якщо відомий лише один примірник від накладу видання, його називають «унікальний», «унікум», «унікат». Найчастіше до появи унікалу призводила цензура – церковна чи державно-політична, яка забороняла все видання, і якийсь примірник (примірники) виживали дивом або завдяки свідомим діям тих, хто всупереч забороні його (їх)

⁴ Див.: Ковальчук Г.І. До питання про початок діяльності друкарні Києво-Печерської лаври (за документами фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського) // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип.17. – К., 2013. – С.55–64.

⁵ Харламов В.О. Нові дані про початок книгодрукування у Києві // Український історичний журнал. – 1990. – №9. – С.98–105.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.566. – Арк.70.

⁷ Титов Ф.І. Типография Киево-Печерской лавры: Исторический очерк (1606–1616–1916). – Т.1 (1606–1616–1721 гг.). – К., 1916. – С.70–106.

⁸ Гусева А.А. Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины ХVІ–ХVІІІ вв.: метод. рекомендации. – Москва, 1997. – С.118–132.

ховав, тим самим зберігаючи для історії. Ніколи не можна бути впевненим, що знищено всі примірники – найчастіше звістка про заборону якогось видання спонукала певне коло осіб придбати (навіть викрасти) примірник безпосередньо у друкарні, книжковому магазині. Так сталося з виданням О.М.Радищева «Мандрівка з Петербурга в Москву» 1790 р. після заборони його Катериною II. Так відбувалося й у радянський час. Наприклад, у щоденнику за 1932 р. відомого історика книги, літературознавця, бібліофіла С.І.Маслова натрапляємо на таку фразу: «Придбати роботу А.Кримського “Звенигородщина” (буде знищено)»⁹. С.І.Маслов прокоментував також інформацію про знищення дисертації М.І.Костомарова, присвяченої унії: «Церковна влада, царська цензура й уряд дійшли висновку» що вона не відповідає званню «вченої дисертації як за характером теми, так і з причини широко наведеного фактичного матеріалу про аморальність духівництва, важкі побори з народних мас, а головне – про повстання селян і козаків. За розпорядженням міністра просвіти С.Уварова всі надруковані екземпляри цієї праці належало знищити. (Але все-таки залишилися три унікальних примірники книги, що сьогодні є великою бібліографічною рідкістю)»¹⁰.

Окрема сторінка нашої історії і штучного перетворення масових видань на унікальні рідкості пов'язана зі знищенням творів репресованих авторів, так званої «контрреволюційної літератури». До цієї справи дотична й Академія наук – наприклад, постанова президії ВУАН від 5 листопада 1929 р. про вилучення з академічних бібліотек «контрреволюційної літератури», заборонені видання належало передавати до «таємної частини» Всенародної бібліотеки України (ВБУ, нині НБУВ), тобто у «спехран»¹¹. Унікальні примірники цієї категорії теж цілком імовірно виявити сьогодні.

Відомі випадки, коли примірники заборонених книжок ховали в оправи дозволених цензурою масових видань, найчастіше підручників чи партійних видань, які не могли викликати підозри. Кілька років тому співробітниця НАН України З.О.Пономаренко подарувала для колекції рідкісних видань НБУВ примірник дореволюційного підручника з російської історії званого історика С.Ф.Платонова. Як відомо, у січні 1930 р. його заарештували, звинувативши в керівництві «Всенародним союзом боротьби за відродження вільної Росії», що знаменувало початок так званої «Академічної справи», в якій проходили 15 осіб. Примірник було вставлено і корінцем уклеєно в оправу підручника з вищої математики радянського часу – так у приватних зібраннях зберігали заборонені видання. У державних бібліотеках співробітники спеціально плутали розстановку таких книжок: за шифром із каталогу їх на полицях не було, складали акти про знищення заборонених видань, а насправді їх продовжували зберігати серед інших видань. Сьогодні новим поколінням співробітників, яким невідомі такі факти, потрібно бути дуже уважними при перевірці ретроспективних фондів, і кожен випадок подібної «заставки», як називається в бібліотечній практиці перебування книги не за її шифром, уважно вивчати – можливо, ідеться про унікальний примірник знищеного видання.

Якщо збереглося кілька одиниць зі всього тиражу, їх правильніше називати не «унікатами», а «рідкісними», тобто такими, що рідко зустрічаються. Водночас називати всі заданені або неординарні за змістом, автором, художнім оформленням книжки рідкісними, коли їх загалом існує багато, невірно. Правильніше буде казати «цінні». А коли книга є і рідкісною, і цінною, вона вже «книжкова пам'ятка», така сама, як й інші пам'ятки історії та культури – живописні, скульптурні, нумізматичні, зброярські тощо.

⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.33. – Од.зб.3687. – Арк.27.

¹⁰ Архів НБУВ. – Оп.1. – Од.зб.456. – Арк.30.

¹¹ Архів Президії НАН України. – Ф.251. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.109–110.

Наступна категорія видань – це видавничі підробки. Про такі фальсифікати відомо давно, зокрема на подібні факти неодноразово вказував у публікаціях наприкінці XIX – на початку XX ст. С.Т.Голубев. Так, він довів тезу про існування двох видань Євангелія, випущеного Львівським братством, з однаковими вихідними даними 1690 р.¹² Причиною вчений назвав не лише комерційну зацікавленість братчиків, але і їхні побоювання розмістити у виданні початку XVIII ст., як було прийнято, молитву за Августа II, котрий через політичні баталії міг позбутися тоді престолу. Тому братство, як пізніше підкреслював і С.І.Маслов, «вирішило вдатися до хитрості»¹³: випускаючи Євангеліє наприкінці 1703 чи на початку 1704 р., у передмові до видання було вміщено молитву за короля Іоанна (Яна III Собеського), котрий помер за 7 років до того, у 1696 р. Саме С.Т.Голубев започаткував методу поділу різних видань з однаковими вихідними даними на варіанти «А», «Б» чи навіть більше, прискіпливо вказуючи розбіжності між ними, а за ним це послідовно проводив у практичній діяльності та опублікував у низці праць С.І.Маслов, зокрема в «Етюдах з історії стародруків». Так, у четвертому етюді «Правдиве та підроблене видання “Руна орошеннаго”»¹⁴ (Чернігів, 1702 р.), він аналізував два різних варіанта цієї книги Димитрія (Ростовського) з однаковими вихідними відомостями – оригінал і підробку «років на п'ятдесят пізніше», скоріш за все, із метою уникнути синодальної цензури. У п'ятому й шостому етюдах учений визначив як два різних видання книги з назвою «Зерцала от писанія Божественнаго» 1705 р., одне з присвятою гетьману І.Мазепі, а друге, із присвятою В.Кочубею, більш рідкісне¹⁵. Незважаючи на однакові вихідні відомості, видання мають різний формат, кількість аркушів, помилки в пагінації, кількість рядків на сторінці, художнє оформлення. Висновок, який можна зробити: описувати давні видання можна лише *de visu*. В одинадцятому етюді С.І.Маслов виділив три окремі видання «Синописа» з датою 1680 р. і запропонував послідовність їх виходу, допускаючи існування й інших варіантів видання з такими ж вихідними відомостями¹⁶.

Отже вихідні відомості на деяких давніх друках є сфальсифікованими, факти про це зафіксовані в низці публікацій, і бібліографи повинні уважно роздивлятися примірники, урахувати інформацію про можливі розбіжності, аби не помилитися в атрибуції. Розбіжності можуть бути в папері видання, у форматі, в обсягу, у різних передмовах чи присвятах, відповідно – у різних гербах, у художньому оформленні, у шрифтах тощо.

За всієї важливості й актуальності досі цієї методики, маємо підкреслити, що сьогодні варіантами давніх видань вважаються примірники, розбіжності в яких не дуже суттєві, їх відмінності найчастіше були викликані виявленими помилками під час друку, пошкодженням дошки, з якої друкували гравюру тощо. Або, скажімо, приклад Острозької Біблії, що, як відомо, має різні вихідні відомості: 1580 і 1581 рр. При цьому доведено, що видання було одне, його планували завершити влітку 1580 р., і частину вихідних аркушів із цією датою було надруковано завчасно. Але тираж виготовити не встигли, і видання було завершено влітку 1581 р., проте, мабуть, із метою економії чи з інших причин у частині накладу вихідні відомості залишилися 1580 р. У НБУВ є примірник, в якому містяться обидва вихідні аркуші. У тих же випадках, коли доведено, що один, умовно кажучи, варіант є оригінальним виданням, а другий чи наступні варіанти начебто цього ж видання випущені пізніше з якихось причин, правильніше

¹² Голубев С.Т. Объяснительные параграфы по истории западнорусской церкви. – К., 1906. – С.33–38.

¹³ Маслов С.И. К истории западнорусских типографий XVII в.: Читано в заседании VI секции XIV археологического съезда в Чернигове 1908 г. авг. 2 // ІР НБУВ. – Ф.33. – Од.зб.125.

¹⁴ Маслов С.И. Этюды з історії стародруків, I–VIII. – К., 1925. – С.33–41.

¹⁵ Там само. – С.42–67.

¹⁶ Маслов С.И. Этюды з історії стародруків, XI–XII. – К., 1928. – С.3–24.

говорити про «видавничі підробки», «фальсифікати» або «псевдовидання». Усі три терміна у великій мірі синонімічні.

Серед видавничих фальсифікатів є так звані старообрядницькі видання – передруки кінця XVIII–XIX ст. «дониконівських» переважно московських видань релігійного й церковного вжитку. Основна вимога до перевидань від старообрядців була друкувати слово у слово, буква в букву, тобто точну копію книжок, де на титулі у вихідних відомостях вказано Москву та певний рік до середини XVII ст. І треба бути дуже уважним, перевіряти філіграні паперу, останні аркуші книги, де можуть бути надруковані справжні відомості про місце й час друку.

В останні роки у НБУВ виявлено видавничі фальсифікати або контрафактні видання, здійснені наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Бердичівською та Луцькою друкарнями¹⁷. Місце видання на цих книжках не вказано, або зазначено Львів чи Варшаву, але атрибуція за шрифтами, художніми оздобами, папером доводить, що вони випущені в монастирських друкарнях бердичівських кармелітів або луцьких домініканців з явно комерційною метою, для потреб місцевого населення. Робота з атрибуції давніх видань продовжується й має великі перспективи для відновлення справжньої історії книжкової культури України.

Іншого роду фальсифікати становлять заборонені цензурою видання, як Російської імперії в XIX ст., так і Радянського Союзу у XX ст. Такі книжки друкувалися переважно за кордоном і таємно переправлялися, зокрема в Україну. Це характерно, наприклад, для видань Вільної української друкарні, що працювала у Женеві заходами М.П. Драгоманова та його сподвижників. Мініатюрний (5,5x8,5 см) «Кобзар» Т.Г.Шевченка, що вийшов із друкарні «Громади» 1878 р., містив 20 поезій, заборонених царською цензурою. Формат було вибрано не випадково, він повністю відповідав формату пакунку цигаркового паперу «Awadi», що вироблявся в Європі й легально завозився на територію Російської імперії. Ще одним способом обійти цензуру були так звані «ряджені» (замасковані) видання. Один із таких примірників зберігається в колекції рідкісних видань НБУВ: між сторінками 32 і 33 у книжці «Полное собрание стихотворений Веневитинова» (Санкт-Петербург, 1886 р.) тут ушиті заборонені в Росії поезії Т.Г.Шевченка, видані в Женеві 1890 р. Ця практика не забулася з часом. У відділі зарубіжної україніки НБУВ є ціла низка таких замаскованих видань, де обкладинка, титул, початкові й останні сторінки книги повністю імітують справжнє радянське видання, наприклад матеріали чергового з'їзду Комуністичної партії України, а основну частину книжки складають тексти націоналістичного характеру. Книги потрапили до відділу зі «спецхрану», вірогідно були затримані свого часу митницею. На сьогодні вони становлять книжкову пам'ятку епохи.

Своєрідними псевдовиданнями можна вважати так звані «титульні видання», коли до нерозпроданих примірників тиражу виготовляли новий титул і вже з ним запускали в новий торговельний обіг. Яскравим прикладом такого титульного видання є «Чигиринській Кобзарь и Гайдамакы» Т.Г.Шевченка 1844 р.: тираж першого видання поеми «Гайдамакы» 1841 р. продавався погано, і видавець І.Т.Лисенков, викупивши 800 примірників із тисячного тиражу цього видання й перевидавши перший «Кобзарь», зброшував частину його тиражу з нерозпроданими примірниками «Гайдамаків» в одній книжці. На новому титулі (хоча попередній теж залишився), окрім назви «Чигиринській Кобзарь и Гайдамакы», ще додано: «Две поэмы

¹⁷ Ціборовська-Римарович І. Видання роману Ж.Ф.Мармонтеля «Інки або знищення держави Перу» з фальшивими вихідними даними: факти, гіпотези, аналіз друкарських особливостей примірників // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Вип.47. – К., 2017. – С.231–244; *Ії ж.* Контрафактні видання і видання без вихідних даних Луцької домініканської друкарні // Острозький краєзнавчий збірник. – Вип.10. – Острог, 2018. – С.220–232.

на малоросійськом языкє, Т.Г.Шевченка. Новое издание. Съ Картинкою». Це факт відомий, але можуть бути титульні видання, коли мінявся лише титул. Найбільше ця практика була розповсюджена у XVIII–XIX ст. у виданнях гражданським шрифтом. Ще одним різновидом титульних видань можуть бути власницькі конволюти – штучні збірники, в які власники бібліотеки підбирали книжки одного формату й переважно спільної тематики, замовляли у друкарні для них титульний аркуш та обкладинку і зшивали різні тексти (видання) під одну палітурку чи обкладинку. Отже такого тиражного видання не існувало, це унікальний примірник, і важливо це знати, щоб не оголошувати сенсаційну знахідку бібліографічної рідкості.

Сьогодні теж існує практика виготовлення псевдовидань. Прикладами є складання примірника з кількох фрагментів різних видань, наприклад Євангелія різних років і навіть століть. З огляду на такі випадки потрібно уважно порівнювати папір у примірнику, його філіграні, колір, фактуру, шрифти, художні оздобы. Видати підробку інколи може й напис на примірнику. Почастішали випадки підробок на принтері аркушів, відсутніх у примірнику стародруку чи виданні XIX – початку XX ст.: фотографуються цифровим способом аналогічні аркуші з іншого примірника, підбирається папір – чисті аркуші з давніх видань або нові, виготовлені сьогодні за технологією ручного виробництва, із лініями верже й понтюзо, будь-якого забарвлення, і на них на лазерних принтерах роздруковують і текст, і зображення. Тут головне – мета власника конкретної книги. Якщо він знає, що певні аркуші є копіями, але для нього головне, щоби примірник був повний, це не біда, але бажано (для історії) цей факт якось зафіксувати. Але якщо копіювання робиться з комерційною метою продати подорожче і приховати факт підробки аркушів, це вже зовсім інша справа, проте такі факти мають місце, і знов-таки, треба бути дуже уважними. Інколи сама атрибуція паперу, друку, якості художнього оформлення та поліграфічного виконання перетворюється у справжнє дослідження. Як відомо, додаткову артефактну цінність мають автографи видатних історичних осіб на примірнику книги, чи коментарі власника, але й вони можуть бути скопійовані та відтворені з іншого примірника. Усі особливості мають бути зафіксовані в наукових описах книжкових пам'яток, які істотно відрізняються від опису сучасного видання глибиною дослідження примірника, його історії.

Дослідження книжкових пам'яток, першим етапом якого є атрибуція, їх дбайливе збереження, ретельний науковий опис, популяризація в різний спосіб становлять основи книжкового пам'яткознавства – наукового напряму й одночасно сфери практичної діяльності з рідкісними та цінними книжками, що є пам'ятками історії й культури. Інститут книгознавства НБУВ, до складу якого входять спеціалізовані відділи стародруків і рідкісних видань, бібліотечних зібрань та історичних колекцій, зарубіжної україніки, образотворчих мистецтв, музичних фондів, готує колективну монографію з проблем атрибуції й експертизи книжкових та інших пам'яток, що зберігаються у НБУВ (плакатів, гравірованих портретів, ілюстрованих поштових листівок, нот, перших грамплатівок), в якій питання атрибуції пам'яток будуть висвітлені більш детально.

REFERENCES

1. Guseva, A.A. (1997). *Identifikatsiya ekzempliarov ukrainskikh izdaniy kirillouskogo shrifita ustoroj poloviny XVI–XVIII vv.: metod. Rekomendatsii*, 118–132. Moskva: RGB. [in Russian].
2. Kharlamov, V.O. (1990). *Novi dani pro pochatok knyhdrukuvannia u Kyievi. Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal*, 9, 98–105. [in Ukrainian].
3. Kovalchuk, H.I. (2013). *Do pytannia pro pochatok diialnosti drukarni Kyievo-Pecherskoi lavry (za dokumentamy fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I.Vernadskoho). Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*, 17, 55–64. [in Ukrainian].
4. Kovalchuk, H.I. (2020). *Z dosvidu atributsii knyzhkovykh pamiatok u Natsionalni bibliotetsi Ukrainy im. V.I.Vernadskoho. Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I.Vernadskoho*, 60, 9–30. [in Ukrainian].
5. Rudakova, Yu.K. (2019). *Netypovi osoblyvosti prymirnyka lvivskoho vydannia «Chwała krzyża» 1758 r. z fondu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I.Vernadskoho. Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I.Vernadskoho*, 51, 147–156. [in Ukrainian].

6. Rudakova, Yu.K. (2019). Vstanovlennia vykhidnykh vidomosti vydannia za khudozhnim oformlenniam yak odyn iz shliakhiv atrybutsii (na prykladi paleotypa). *Proceedings of International Conference: Biblioteka. Nauka. Komunikatsiia: aktualni tendentsii u tsyfrovu epokhu*, 1, 209–213. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Rudenko, L.H. (Comp., ed.), Ivchenko, L.V. (Ed.). (2019). *Muzychna Shevchenkiana u fondakh Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I.Vernadskoho*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. TsiBOROVska-Rymarovykh, I. (2017). Vydannia romanu Zh.F.Marmontelia "Inky abo znyshchennia derzhavy Peru" z falshyvy my vykhidny my danymy: fakty, hipotezy, analiz drukarskykh osoblyvosti prymirnykyv. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I.Vernadskoho*, 47, 231–244. [in Ukrainian].
9. TsiBOROVska-Rymarovykh, I.O. (2018). Kontrafaktni vydannia i vydannia bez vykhidnykh danykh Lutskoj dominikanskoi drukarni. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk*, 10, 220–232. Ostroh. [in Ukrainian].
10. TsiBOROVska-Rymarovykh, I.O. (2019). *Drukarnia Berdychivskoho monastyria bosykh karmelitiv: istoriia ta vydavnycha diialnist: 1758–1844*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. TsiBOROVska-Rymarovykh, I.O. (2019). Nevidome u bibliografii vydannia «Nauky parokhialnyia» Yuliana Dobrylovskoho (bl. 1760–1825) drukarni Lutsokoho dominikanskoho monastyria. *Proceedings of International Conference: Biblioteka. Nauka. Komunikatsiia: aktualni tendentsii u tsyfrovu epokhu*, 1, 242–248. Kyiv. [in Ukrainian].
12. TsiBOROVska-Rymarovykh, I.O. (2020). *Vydannia drukarni Lutsokoho dominikanskoho monastyria (1787–1836) u fondakh Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I.Vernadskoho: Knyboznavche doslidzhennia. Poprymirnykovyi opys*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. TsiBOROVska-Rymarovykh, I.O. Kontrafaktni politychni vydannia drukarni Lutsokoho dominikanskoho monastyria (1787–1836): drukarske vykonannia, atrybutsiia, suspilna potreba. *Proceedings of International Conference: Vydavnychi rukh v Ukraini: seredovyscha, artefakty*, 33–35. Lviv. [in Ukrainian].
14. Zapasko, Ya., Isaievych, Ya. (1981–1984). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: Kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini*. Lviv: Vyscha shkola. [in Ukrainian].

Галина KOVALCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Director of Institute of Book Studies,
 V.Vernadskyi National Library of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), kovalchuk_galina@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8843-9584>

Research of Old Prints and Rare Editions: From the History of Attribution of Book Monuments

Abstract. The aim of the publication is to attract attention to the problem of book heritage artifact value, to present particular evidence from the past book historians' works, dedicated to book rarities. Such information is important not only for single bibliophiles but also for the history of book culture, for the book science as an auxiliary science of history. The discovery and analysis of such information demanded the application of the following **methods**: heuristics, source search, selection, analysis and synthesis of information, and the most important – the attribution: defining the author, the title, the time, and the place of book publishing, defining its value and rarity. **The scientific novelty.** The information on some early printed editions, known only in the bibliography, and also on extraordinary editions or separate copies of rare books of 17th – the beginning of 20th cc., which differ from the majority of printed copies. The information was collected by the author of the article in documents from archive collections of V.Vernadskyi National Library of Ukraine and some publications, as well as personal empiric observation of book monuments. **The main results.** Besides of introduction to scientific use hardly known or forgotten information from the works of past book historians on unique editions or copies, the concepts of unicum, rare book, variants of editions, editorial forgeries, falsifications, pseudo-editions, etc. were also analyzed. It was pointed out that accurate attribution of ancient editions demands investigation of the book paper, its art decoration, and the quality of the polygraphic process, the uniqueness of the edition due to alternative dedication, autograph of a prominent person, valuable for the history comments, left by the owner of the book on its margins. It is proved that book monuments researches, the first stage of which is the attribution of books, their careful storage, accurate scientific description, popularization in different ways make a basis of the book memorabilia – the scientific approach and at the same time the sphere of practical work with rare and valuable books that are the monuments of the history and the culture.

Keywords: attribution, book monuments, book history, Institute of Book Studies of VNLU, editions, known only in the bibliography, suppressed and underground editions, rare and valuable books, forgery editions.